

Carl XVI Gustaf på reguljära mynt

Slentrian ändrar inte på lagar. När något görs som gången innan kan det ha ändrat betydelse. Femtonde september 1973 ropade en man "Leve Konungen" utanför en sjukhusentré. Först att bli oemotsagd under raden av ceremonier innebar det att myntmotiven måste ändras - Carl XVI Gustaf var också landets nye "myntherre".

Successionsordningen, Regeringsformen och Lagen om Rikets mynt formade den outtalade ordern "Ge ut Carl XVI Gustafs mynt!" Året därpå, den fjärde september, invigde finansminister Gunnar Sträng Myntverkets nya lokaler, efter flytten från Stockholm till Eskilstuna. Han tryckte igång myntpräglingen, tog upp en enkrona - med Gustaf VI Adolfs porträtt (och Sankt Eriksmärket för myntorten Stockholm). Han vände inte på myntet (med "73" i nord-nordöst). 1975 skulle kungabild, årtal och ortsmärke ändras samtidigt, förklarade direktör Benkt Ulvfot. Att arbeta så kallades "rationalisering".¹

Under århundraden hade inte mer än månader passerat mellan tronskifte och en ny monarks mynt. Rätt och kontinuitet skulle visas. Bara 1612 skilde ut sig - inga mynt med nye kungen kom. Åren i början av Gustaf II Adolfs styre var också en omstart för land, politik, statliga funktioner. Följande år utan mynt dröjde till 1908 och 1951. Kan de årtalen efter tronskiften förklaras på liknande sätt som Carl XVI Gustafs obefintliga myntår 1974 och 1975?

1908 – Mer än en ny kung

Myntverket förespråkade nickel som myntmetall sedan decenniets början. Varför, och varifrån kom idén? Legeringen 75 procent koppar och 25

procent nickel var billigare än silver, och mynten slets knappast alls. I en valörserie passade de mellan koppar/brons och silver. Otymligt stora mynt och små som var lätta att tappa kunde då dras in. 1860 var Belgien först med införande i Europa. Det nya kejsarriket Tyskland började sin myntutgivning 1873, med kopparnickel i det passande valörsegmentet. 1879 följde Schweiz med mynt av huvudsakligast nickel, 1883 Serbien med kopparnickel och 1892-1900 introducerades legeringen i Bulgarien, Grekland, Italien, Portugal, Rumänien och Ungern. I världen hade USA varit först - 1856 kom de första mynten, och ett fåtal år senare var kopparnickeln legeringen i de lägsta valörerna. I Latinamerika följde 1865-1896 i kronologisk ordning Costa Rica, Honduras, Brasilien, Haiti och Argentina. Självklart var USA och Tyskland förebilderna i sina respektive världsdelar. Samtidigt undvek länder med pampiga självbilder kopparnickeln, medan legeringen passade "Själv nog"-kulturer och nykomlingar i länderskaran, plus några som alltid måste kämpa med utgiftsökningarna. Japan hade en valör, med start 1889, och från det självständiga kungariket Hawaii finns ett provmynt med årtalet 1881.²

Nickelfrågan – Myntverket, motståndet och nya aktörer (1901-09)

1901 hemställde Myntverket till Kunglig Majestät om utgivande av kopparnickelmynt i Sverige. Det går inte att förstå den fortsatta händelseutvecklingen utan att förstå de statliga funktionerna kring myntningen. Lagen om Rikets

¹ Eskilstuna-Kuriren femte september 1974.

² Standard Catalog of World Coins 1801-1900, 8th ed. Iola, WI, USA 2015. passim.

mynt bestämde vilka valörer som fick ges ut, att Riksbankens guldreserv låg som säkerhet för mynt och sedlar - guldmynt fanns att växla till sig på Riksbankskontoren – samt att skandinaviska myntunionens valutor gällde i alla ingående länder. (Danmark och Sverige inträdde 1873, Norge 1875. Unionen upphörde i praktiken 1924.) Motiven på svenska mynt skulle förordnas av Kunglig Majestät. Det var alltså till kung tillsammans med regering som Myntverket vände sig. Skrivelser från verken tecknades "underdånigst", och om förslagen inte sakbehandlades så fanns de inte. Förslaget från 1901 fick ingen fortsättning, och Myntverket fick vänta på nästa möjliga tidpunkt att framföra det igen.

Sjunde juni 1905 svarade Norge för den öppningen. Landet deklarerade att Sveriges och Norges konung Oscar II "slutat fungera" som norsk kung. Ingen Stortingsledamot hade tackat ja till kungens anmodan om att bli regeringsbildare. Formellt betydde det att kungen inte avsatts. Krisen var dock ett faktum i Sverige. Månaderna som följde förstod Sverige att inget stöd fanns internationellt för en fortsatt union, samtidigt som opinionen inom landet vanns för en fredlig lösning. Oscar II trädde tillbaka som norsk kung, och ett tvåstatsavtal förhandlades fram, där Norge fick full självständighet i utbyte mot löftet att inte bygga gränsfästningar mot Sverige. De båda ländernas parlament och regeringar godkände uppgörelsen. 26 oktober skrevs dokumenten under av utrikesministrarna i Norge och Sverige, och upplösningen trädde i kraft.

Plötsligt *måste* Myntverket agera. Distributionen av mynt behövdes kontinuerligt, men i maskinerna låg präglingsverktygen där Oscar II benämndes "Sveriges och Norges konung" och hade valspråket "Brödrafolkens väl". Ett första litet steg för att visa att Sverige visst skulle korrigera det som nu var en felaktighet blev Myntverkets underdåniga hänvändelse till Kunglig Majestät 20 november. I den föreslogs förändringarna av kungens titel i kronvalörernas omskrift och ändringen av valspråket på alla mynt till "Sveriges väl". Samtidigt passade Myntverket på - *nickelfrågan togs upp igen*. Nionde februari 1906 lämnade myntdirektören förslaget om ändrade mynt. I den följande remissrundan föreslog Kungliga akademien för de fria konsterna att en tävling om myntens utseende skulle utlysas. 20 april förordnades det som inte kunde vänta - ändringarna av titel och valspråk. Tävlingen utlystes senare som föreslaget, men inte av Myntverket, utan på förslag från Myntverket av

Kunglig Majestät 14 september. Trots förordningen från våren stängdes inte nickelfrågan helt, eftersom tävlingen hölls. Några ändrade mynt skulle inte tävlingen resultera i, förordningen var ju redan i kraft, men efter prisutdelning inköptes några av förslagen. När så Oscar II avled åttonde december 1907 var det återigen dags för Myntverket att till Kunglig Majestät påkalla att myntpräglingarna behövde ändras. *För tredje gången restes nickelfrågan*. Delar ur mynttävlingensbidragen modifierades till förslag om mynt för Gustaf V. Höjdpunkten var pristagaren Olle Hjortzbergs teckning av kungens spegelmonogram för bronsmynten. Myntverket drog ut på sin behandling av frågan om nya motiv. Först 21 september 1909 inkom förslaget, med kopparnickel för vissa valörer. Redan 26 september förordnade Kunglig Majestät om nya mynt - i brons och silver. Myntverket hade kämpat för att få in kopparnickel bland legeringarna, så hårt och så länge att ihärdigheten varit farligt nära gränsen till upproriskhet. Datumet för Myntverkets hemställan och utfärdandet av förordningen ligger så nära, att Myntverket måste förstått att det kämpat för en sak som än en gång förlorats. Underdånigheten gjorde att verket fick följa sin önskan - i årsberättelserna fanns aldrig nickelfrågan omnämnd. Dock tog direktör K. A. Wallroth delvis bladet från munnen om sin och företrädaren Emil Bruswitz' nickelkamp - i en rapport till Svenska Numismatiska Föreningens tidskrift Numismatiska Meddelanden, nr XIX (Stockholm 1910). Därför kan historien berättas!³

Gustaf V:s reguljära mynt – nedgradering och krigstidsmetaller

Cirka två år efter tronskiftet ersattes alltså kung Oscars monogram på bronsmynten av kung Gustafs spegelmonogram. En- och tvåkronorna fortsatte visa regerande kung i vänsterprofil. För den sparsamma cirkulationen av guldmynt behövdes bara två tillägg, en femkrona 1920 och en 20-krona 1925, naturligtvis bägge med kung Gustafs porträtt i högerprofil, innan inlösningen i guld i praktiken avskaffades för gott i början av 1930-talet. Öresmynten med silver bröt en tradition sedan århundraden – kung Oscars monogram

3 K. A. Wallroth, Våra nya mynt. Svenska Numismatiska Föreningen, Numismatiska meddelanden XIX. Stockholm 1910, s. 45-50. Jämför exempelvis Kungl. Mynt- och Justeringsverket, Myntdirektörens underdåniga berättelse för år 1910. Stockholm 1911. passim.

ersattes av lilla riksvapnet, alltså en symbol utan anknytning till sittande monark. Metallbrist kring första världskriget gjorde att enkronassedlar gavs ut 1914-21. I stället för öresmynten med silver kom under åren 1920-25 mynt i kopparnickel. Motivet ändrades, så att åtsidan fick kungens monogram och valörsidan veteax i stället för lagerkvistar. Myntens storlekar förblev desamma. Från mitten av 1917 till mitten av 1919 ersattes bronset av järn i mynten, utan ändring av motiven. 1942 ändrades silverhalten så att den blev 40 procent för alla mynt med silver. Tidigare hade 10-öringarna haft den halten, 25- och 50-öringarna 60 procent och kronmynten 80 procent. (Att halten varit lägre i de lägre valörerna var just för att de mynten inte skulle bli för små.) Öresmynten med silver fortsatte sakna motiv i anslutning till kungen, och visade nu en kungakrona ovanför landnamnet. Kring andra världskriget återkom kopparnickelmynten 1940-41 och 1946-47, i samma utförande som förra gången. Bronset ersattes av järn från mitten av 1942 till mitten av 1950, även denna gång utan ändring av motiven.

Gustaf VI Adolfs tidiga mynt – stilisering i tiden

1951 utlyste Myntverket en tävling om motiv till Gustaf VI Adolfs mynt, och prisvinnare utsågs. Förordningen från Kunglig Majestät innebar inga ändringar, och 1952 kom nye kungens mynt. De var annorlunda på flera sätt. Åtsidan på bronsmynten visade kungens namn och titel under en kunglig krona. Alltid förut hade mynt utan monarkporträtt visat monarkens monogram plus valspråk, eller långt tillbaka initialerna i namnet. Öresmynten med silver visade en kungakrona och inget mer, medan kronvalörerna i liknande stilisering visade kungens porträtt. För de många medaljerna som Myntverket tillverkade med kungaporträtt togs ett mer traditionellt porträtt fram. På både mynt och medaljer hade monarkerna dittills visats i en upphöjd porträttlikhet, men nu blev porträttet på kronmynten just stiliserat.

Gustaf VI Adolfs senare mynt

1962 byttes silvret i öresmynten permanent till kopparnickel (61 år efter Myntverkets första förslag!). Motiven ändrades på liknande sätt som under Gustaf V. Silvrets kungakrona ersattes av Gustaf VI Adolfs monogram. 1968 byttes silvret till kopparnickel i kronvalörerna. För att fungera i automater och få samma vikt som dittills

framställdes enkronorna med en kärna av 97 procent koppar och tre procent nickel. Utanpå lades pläteringen med 25 procent nickel och 75 procent koppar. En mörkare rand syntes i mitten av kanten. Där lyste den kopparhaltigare kärnan fram.

1970 antogs en ny myntlag, som trädde i kraft 1972. En sista årgång enligt gamla lagen gjordes 1971 - komplett med 1, 2 och 5 öre i brons, 10, 25 och 50 öre i kopparnickel, 1 krona och 2 kronor som beskrivet ovan, och som kronan på verket en 5-krona med 40 procent silver. Den påminde om försöket 1954-55 att ersätta femkronorssedeln med mynt. På 1950-talet cirkulerade myntet obetydligt. Det blev en upprensning av försöket 1881 och framåt att ersätta femkronorssedeln med en guldfemma. Om 50-talets myntfemma blev otympligt stor, så var guldfemman i sin tid "slagen till slant" av att den var så liten och lätt att tappa!

1970 års Lag om Rikets mynt slog fast myntmotiven i en bilaga till själva lagen. Kunglig Majestät skulle fortsatt genom förordning besluta om ny kungs mynt. (Nästa regeringsform trädde i kraft 1975, och praxis sedan lång tid tillbaka, att Regeringen regerade, blev grundlag!) Vid nya myntlagens ikraftträdande 1972 kom i kopparnickel en något mindre 5-krona, följt av enkronan och öresmynten, men som lägsta valör en ny mindre 5-öring, fortsatt i brons. Den myntserien ska vi snart se på och jämföra!

Tävlingen och rationaliseringarna

Fram till det långa myntåret 1950 byggdes präglingsstamparna upp i steg. Till motivet lades bokstäver, siffror och tecken ungefär som i ett tryckeri. Från ett och samma år kunde mynten variera en smula. Som exempel kunde en årtalssexa vara nedåtböjd eller öppen i spetsen, ett årtal kunde vara brett eller smalt eller ha prickar mellan siffrorna, och kungen kunde vara "Sveriges o. Norges" eller "Sveriges och Norges". 1908-09 blev direktörerna Bruswitz och Wallroth först med att rationalisera, metoden finansminister Sträng långt senare fick beskriven för sig av direktör Ulvfot. Oscar II-mynten slogs fortsatt med direktör Bruswitz initialer och utan ändrat årtal. 1952 utökades rationaliseringen, med Gustaf VI Adolfs mynt. En mall lades så att alla mynt med samma motiv och valör blev identiska. År för år byttes bara en eller två siffror i årtalet, och när en ny direktör tillträdde byttes myntmästarmärket. Vid Strängs besök gjorde

Fig. 1. Gustaf VI Adolfs senare öresmynt och Carl XVI Gustafs öresmynt.

direktör Ulvfot den realistiska bedömningen att det långa myntåret 1973 skulle övergå i 1975. Efter tävling - och komplikationer - ja, då försvann ytterligare ett år. Nu till öresmynten:

Så här går jämförelsen till i fyra rader avbildningar av mynt i naturlig storlek. (Titta på mynten medan Du läser "instruktionen", om det är lättare så!) Översta raden visar valörsidorna från Gustaf VI Adolfs öresmynt enligt 1970 års Lag om rikets mynt. Ovanför varje mynt finns till vänster första årtalet för detta mynts båda sidor. På nästa rad finns översta radens åtsidor, alltså sidorna med starkast anknytning till kungen eller om anknytning till denne saknas, till riket. Tredje raden visar sonsonen Carl XVI Gustafs motsvarande mynts åtsidor. Fjärde raden visar samma mynts valörsidor, och nedanför till höger anges dessa mynts sista årtal.

Stanna vid mynten. Vad framträder i just jämförelsen? Tradition är dominanten i mynts motiv, över tiden och över klotet. Sterling är en silverhalt, 925 tusendelar med 75 tusendelar koppar, och fortfarande talas om brittiska

pound sterling. Jag vill tala om en *motivistisk* sterlingtradition. Den finns på mynt och medaljer, och består i att släta ytor finns väl tilltagna runt motivens delar. Annorlunda formulerat: släta ytor är bas för avgränsade motiv, som porträtt och vapen med mera. Dessutom, symbol eller porträtt dominerar i centrum, medan övriga motiv finns i periferin, både till storlek och placering. Gustaf VI Adolfs öresmynt enligt 1970 års Lag om rikets mynt tillhör den motivistiska sterlingtraditionen, Carl XVI Gustafs första öresmynt gör det inte. Skillnaden är svärsedd, och nye kungens öresmynt har fortsatt släta ytor runt motiven. Brottet med sterlingtraditionen anas på åtsidorna eftersom monogrammet tar plats, men på valörsidorna bryter det fram när siffror och bokstäver över hela ytan är i överensstämmande snitt och storlek. Sett till motivens "budskap" är det på åtsidan ett stilrent monogram för kungen, väl placerat, medan valörsidan förutom tydlighet visar metalliskhet. Metall som närvaro och med egenskaper. På marginalen flyttas femöringens symbol från riket till kungen.

1952

2000

Fig. 2. - Gustaf VI Adolfs enkrona och Carl XVI Gustafs första enkrona.

Gången med nya lagen

Det var fortsatt Kunglig Majestät, snart Regeringen, som avgjorde myntens utseenden. Samtidigt fick politiken plats - Riksdagen ägde numera också myntfrågorna, genom sitt finansutskott. Det betydde i förlängningen att ett forum öppnats där frågor och opinioner kunde systematiseras till förslag och initiativ. Den nya vägen gällde lika för verkschefer och medborgare. Till skillnad från Bruswitz och Wallroth sjuttio år tidigare kunde Ulvfot agera utan att vänta på Kunglig Majestät/Regeringen. Trots det blev hans väntan lång...

Andra november 1973 gav Kunglig Majestät Myntverket uppdraget att fortsätta tillverkningen av gamle kungens mynt till dess att nya präglingar fastställts. Som 1951 skulle en motivtävling genomföras. 23 november utsåg finansminister Sträng en sakkunnigkommitté för att föreslå regler för tävlingen, prissumman och vilka konstnärer som borde inbjudas. Kunglig Majestät avsåg att senare utse en jury för att avgöra tävlingen. Sakkunnigkommittén fick också uppdraget att från Riksdagen föra vidare frågan om hur femkronan synligare kunde skiljas från enkronan.⁴

Kommittén lämnade sina förslag våren 1974, och avvecklades sedan.⁵

Den utsedda juryn tog kanske längre tid på sig än myntdirektören väntat. 1974 gick utan förslag, så i stället för att börja den nya tillverkningen långt in på 1975, fick bytet göras året därpå. Några månaders tillverkning i slutet av ett år skulle bli detsamma som stoppad distribution, eftersom många väntades behålla de förmodade rariteterna. Å andra sidan borde det gå snabbt att skifta verktygen i början av 1976.

15 maj 1975 lämnade juryn sitt förslag. Sekreteraren från finansdepartementet, Ulf

Lagerström, knöt det också till "numismatiskt tänkande". Femkronans porträtt visade kungen en face. ("Ånn fass", rakt framifrån.) Inte sedan medeltiden hade något liknande mynt tillverkats i Sverige. Valörsidans dominant var en slät nationsflagga. På enkronan fyllde kungen i vänsterprofil en större yta. Juryn gillade stilen, och jämförde med arbeten av antika grekiska myntkonstnärer. Lagerström berättade också att öresmyntens åtsidor med monogram och årtal visade en korsform, "som står fritt och ger intryck av god balans".⁶

Juryförslaget lämnades till Finansdepartementet, som lämnade det till Myntverket för yttrande. Kanske försökte myntdirektör Benkt Ulvfot söka sinneströst i öresmyntens fria och balanserade korsform när svaret till finansministeriet skulle sättas på pränt. Verket begärde att finansminister Sträng skulle pröva enkronans och femkronans utseenden på nytt. Juryns segermotiv var så egenartade att verket "utan att ifrågasätta deras konstnärliga kvalitet" ansåg att de inte passade till mynt. De två kungaporträtten gavs omdömet "välvilliga karikatyrer", och dessutom ansågs femman för lätt att förfalska. Verket såg helst att juryn gjorde en omarbetning.⁷

Avgörandet stannade hos Gunnar Sträng. Han valde att inte stoppa enkronan, men letade en ny lösning hos tävlingsdeltagarna för femkronan.

Enkronan som gavs ut

Här jämförs motiven, så Gustaf VI Adolfs enkrona får behålla årtalet 1952, trots ett metallbyte. Stilisering mot antikisering - katalog- och samlingsbläddrare kan ta fram Gustaf V:s senare öresmynt med silver. Kungakronan kan i tanken vridas runt och förblir symmetrisk. Näste kungs motsvarande kungakrona är, vid fortsatt bläddring, inte symmetrisk. I samma

⁴ Departementsnytt nr 1 1974, s. 7. Utgiven av Riksdagen.

⁵ Departementsnytt nr 14 1974, s. 4. Utgiven av Riksdagen.

⁶ Eskilstuna-Kuriren 16/5 1975.

⁷ Eskilstuna-Kuriren 15/9 1975.

stilisering syns kung Gustaf Adolf. Vad är det som "fattas"? Halsen! I en långsam process, under 1800-talet mest, blev det helt dominerande att visa monarkens huvud och hals enbart. Trolleriet för att det inte ska se makabert ut är att nacken "skärs" högre upp än halsen. Det fungerar visuellt! Gustaf VI Adolfs mynt i kronvalörer är de enda med en nedåt-uppåt-buktande skärning från "tomma platsen för skjortknappen" och vidare bakåt. Antikiserande eller inte - Carl XVI Gustaf har hals. Den relativt korta sänkningen från nacke till hals kan vara stilistisk enbart, eller både stilistisk och porträtterande. Ansiktet med fält av varierande höjd påminner något om Gustaf VI Adolfs bronsmynt 1952-1971. På dessa är fälten med krona, text och siffror lagda i nedsänkningar. Valörsiffrorna "har bottnar"! Betraktade på tillräckligt nära håll ser sänkningarna ut som skålar av brons, med varsin siffra!

Konstnären är densamme för Carl XVI Gustafs enkrona och öresmynten, Lars Englund. Så klart gavs kungen ett annat porträtt för de många reglerade medaljerna. Upphöjd porträttlikhet igen, men också ungdom fångad i ädel metall. En lika ung kung hade Sverige inte haft sedan 1805. Lars Englunds konst är med två ord metall och yta, och ytan är med två ord struktur och volym. I hjärt förenklighet är verken varken figurativa eller non-figurativa - de föreställer sina formers egenskaper.⁸ Mynten visar verkligen metall i sig, men samtidigt motiv i sig, och bär egenskapen att vara betalningsmedel att bruka. I föreningen mellan gestaltad metallform och personporträtt fördjupar enkronan inte gestaltningen av den verkande personen Carl XVI Gustaf, men är dubbelt kongenial - mot metallen och personen. Nedsänkningarna i ansiktets yta är stiliserat föreställande, och samtidigt "ett måste" för metall-konstnären. Myntet retas inte - så jag håller inte med Ulvfoot om att det är en snällare karikatyr - men det tjänar alltså två herrar: metall och kung. "På köpet" kommer märkligheten "Sverige", att kungen saknar titel. Oscar, Gustaf och Gustaf Adolf hade naturligtvis titlar på porträttmynten,

och i jämförelse är Englunds enkrona ett slags uttryck för tidsandan. Samtidigt inte, för Englund skapar inte "Sverige" för någon tidsanda, utan för att få plats med ett större porträtt (med eller utan egen utblick mot antika grekiska kolleger). På valörsidan återkommer Lilla riksvapnet på porträttmynt efter 133 år (utom den internationella guld-carolinen 1868-72). Denna gång tecknas de tre kronorna på en rakare och smäckrare sköld. Bytet från stora till lilla riksvapnet har troligen inga andra skäl än visuella.

Fig. 3. Gustaf VI Adolfs mindre femkrona

Gustaf VI Adolfs mindre femkrona

1972 kom den alltså. Ungefär nitton av tjugo har årtalet 1972. Användningen blev sporadisk, tillverkningen drogs ner. Riksdagens finansutskott trodde, precis som myntdirektören, att en skiljaktig dekor skulle lösa knuten. Ett bättre cirkulerande mynt borde ersätta sedelfemman, vars kortare cirkulationstid gjorde den dyrare. Den mindre myntfemman är definitivt mera traditionell än kronmynten i 1950-talets stil. På det nya porträttet, omgivet av omskrift och årtal, håller Gustaf Adolf ansiktet lätt höjt, blickfokus är framför myntet, håret har enbart den höga vänsterbenan och skärningen nedtill är tillbaka med "framhals". I pannan och på kinden syns ojämnheter som känns igen från det föregående myntporträttet. Valörsidan visar en sista gång, åtminstone hittills, stora riksvapnet. Mantel, två lejon, fundament och serafimerkedja är fortsatt borta. Kvar finns det som måste vara kvar över skölden. Den kungliga kronan visar att det inte bara är Sverige, utan Konungariket Sverige. Längst ner finns solitären bland svenska monarkers valspråk, den sextiosjuårige Gustaf VI Adolfs mångbottnade "Plikten framför allt". Den som vill dröja vid titlarna, raden av kungliga valspråk och händelserna bakom stora riksvapnets skilda fält har här det nyaste myntet att ta till hjälp för att minnas och reflektera.

⁸ Verksbeskrivningen min efter Moderna Museets utställningskatalog nr 330, Lars Englund Moderna Museet, Stockholm 4 juni - 4 september 2005. Andra upplagan 2014, "med fotografier från utställningen", passim. Jämför Lars Englund, Vind- och motordrivna vingar 1987-2002, utgiven av Konstnärnämnden, Sveriges Bildkonstnärnsfond, 2002 samt Lars Englund, Slutna sfärer och "Borderlines" 1965-2003, utgiven som utställningskatalog av Dunkers Kulturhus i Helsingborg, 2003.

Femkronan som stoppades

Skillnad mot enkronan var en av målsättningarna för tävlingen och juryns arbete. Förslaget som juryn stannade för, men som på Ulvfots förslag stoppades av Sträng - varför underkändes det? Tecknaren var Bejemark, Karl Göte, alltid "K G". I den svenska officiella konsteliten var det avlägsnaste att känna till varann, annars känna varann. Bejemark var vid inbjudan till mynttävlingen sedan årtionden en etablerad utförare av offentlig konst.⁹ Mycket var stora nonfigurativa skulpturer, men han arbetade även med figurativa motiv i kraftig abstraktion. Ett exempel på det förra är "Stålstod" utanför Oxelösunds järnverk, och på det senare en karvad trästav, som rätt betraktad i Hornsbergskyrkan på Frösön i Östersund visar den lidande Kristus på korset. Tidigt utvecklade Bejemark också en kongenial, nästan kollegial, porträttkonst. Ett exempel är avbildandet av Greta Garbo på japanskt tuschvis med bara några väldisponerade streck - en luttrad "star" i hastig gång från önskad idolkontakt. I flera år arbetade K G Bejemark med statyn av Nils Ferlin i Filipstad. På så vis var han ständigt aktuell med sitt porträtterande. Inbjudan till mynttävlingen var nog hand i handske för utfärdarna.

Gunnar Bråhammars biografi över K G Bejemark visar "förslag till ny femkrona, 1981".¹⁰ Jag kan inte veta, men tolkar det som att Bejemark i efterhand ställt samman sina skisser, kanske för att bearbeta händelserna. Han verkar börja med en tuschteckning för ett traditionellt kungaporträtt. I vänsterprofil syns Carl XVI Gustaf, kanske med blickfokus något bakom farfaderns 1972. Bejemark tuschtecknar porträttet flera gånger, med olika "ljusinsläpp", framifrån och bakifrån, från sidorna. Kungens namn och titel ställs som en vanlig omskrift, men också bredvid kungen i ett par utföranden. I ljusspelsvarianterna ser det ut som kungens porträtt glider över i en face. Därifrån verkar Bejemark fortsätta utveckla sitt förslag.

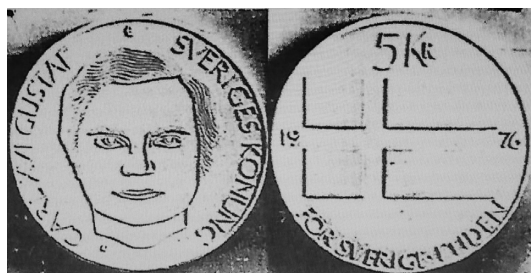

Fig. 4. Åtsida och fränsida på den föreslagna femkronan, enligt pressmeddelande. Ur Myntkontakt augusti 1975.

I en "trädelevnads-kronologi" kan frågan ställas om Bejemarks gestaltningar av personer förlorar sin läslighet då deras levnaders innehåll inte längre är bekanta för betraktaren. Frågan kan också ställas för subkulturer och "inflyttade" intakta kulturer. Dessutom, Bejemarks gestaltningar fångade personer som haft en levnad med åtskillig personlig utformning och bärighet i kulturen. Kunde han utifrån det gestalta en nytillträdd ung kung? Jag frestas svara nej. Det är porträttligt, utan vare sig upphöjdhed eller ringaktning. Gestaltande är det dock knappast. Valörsidan - årtal och valör är för små, särskilt valören för en vettig användning. Flaggduken fungerar inte som symbol för någonting. (När svallar känslorna för instruktionen för flaggtillverkning?) Bejemarks arbete var vilset, juryns ett haveri. En medlem såg allt i skimret från medeltiden, en premierade sin förra assistent, och en missade trots expertkunnande och uppdraget som statens bevakare att flaggduken var felproportionerad. Jag säger bara - tack Benkt och Gunnar!

Femkronan som gavs ut

Det fick bli ett myntår på några få månader med försämrad distribution genom raritetsförväntningarna. Allt skulle ju bytas på en gång, och pusselbiten femkronan skyndas fram. Sigurd Persson var den tävlingsdeltagare som lovade att komma igen, forma sitt arbete kring kraven på motivets tydlighet och, inte minst, skynda på. Resultatet var alltså bara delvis från honom. Dominerar nyttokraven, eller är även detta mynt typiskt för hans stil? Undrar om någon kan svara på det, för hans verk-katalog är formidabel.¹¹ Silver, stora och slingrande smycken och ringar,

⁹ Verksbeskrivningar efter Gunnar Bråhammar: K G Bejemark Skulptör. Utgiven av Sveriges Allmänna Konstförening (publikation 102). Uddevalla 1993. passim.

¹⁰ *ibid.*, s. 136.

¹¹ Efter Dag Widman, foto Sune Sundahl: Sigurd Persson, En mästare i form. Borås 1994. passim.

Fig. 5. Sigurd Perssons femkrona.

bestick för både lyx och funktion, metoder både hantverkets och industrins, i kyrkorna både silver och inredning, fri skulptur, kortare serier av vaser i skilda material och sopborste med skyffel i massproduktion, förutom uppbyggnad av inhemska organisationer på fältet och omfattande internationella engagemang.

Kanske är Sigurd Persson utanför den egna kartan, men angelägen att förlösa nyttan på lånad tid. Gunnar Sträng förmedlade genom Benkt Ulvfoot vad som behövdes: "Säg till att han gör grabbens monogram på åtsidan och en stor femma på frånsidan."¹² Finansministern delade synbarligen myntdirektörens och riksdagens förmodan om dekorens betydelse. Monogrammet var nog lösningen för brådskans skull, men i Strängs ord ligger också en omsorg för kungen. Inte porträtt, men med monogrammet var myntet fortsatt knutet till just honom.

Vardera del på åtsidan sluter inåt. Inget komplext gestaltas ur myllrande sammanhang. Monogrammet saknar precis den balans som sekreterare Ulf Lagerström en gång hyllade öresmynten för. I mitten skulle C XVI G ha varit, men nu kläms monogrammet nedåt av land och år. Motivistiskt är valörsidan ännu värre, med en grotesk siffra och några utfyllnader som varken är stjärnor eller asterisker. Allt enligt analysen från riksdagen, att rätta myntdekoren kunde göra de dyra sedelfemmorna överflödiga. Med öppna ögon verkar Sigurd Persson ha tjänat både folket och nyttan, plus kungen, men knappast konsten och sin verkskatalog. Beslutet om Persson-femkronan togs av regeringen 24 augusti. Sträng behövde skynda på just detta, ifall statsminister Olof Palme ersatte honom av åldersskäl efter höstens val. Nej, men beslutet om mynten från fem öre till en krona togs av den nya borgerliga regeringen! Månadsskiftet oktober-november 1976 blev så myntår '1973' myntår '1976'. Se, nog var det en rationalisering!

Fjorton år utan ytterligare reguljära mynt (1977-90)

Valutan fortsatte vara en krona delad i hundra öre. Priserna kunde sättas just på öret. När femöringen 1972 blev lägsta valör kom en lag om öresutjämning. Inte var det svårt: 1-2 blev noll, 3-7 blev fem och så vidare. Efter 1984 drogs också femöringen in, och med den 25-öringen, som inte längre gick att växla ett mynt i taget. Lagen ändrades så priset prick mittemellan - 5, 15, 25 osv., fick avrundas uppåt.

Myntlegeringarna bjöd nyheter. Femmorna enligt 1970 års lag-bägge dekorererna - hade en kärna av rent nickel, sju viktsprocent, medan det synliga var kopparnickel i legeringen 75 procent koppar och 25 procent nickel. 1982 kom enkronan utan plättering. Hela myntet fick samma kopparnickel-legering som öresmynten ända från de första silverbrist-åren haft, 75/25. Under 1981 ändrades det klassiska myntbronset - 95 procent koppar, fyra procent tenn, en procent zink - till 95 procent koppar och fem procent zink, alltså mässing. Men, det går inte att se skillnaden på legeringarna 1972-1984. Det gör de två femöringarna från 1981 unika i den svenska mynthistorien!

Femkronorna var systemets akilleshäla ända sedan 1800-talet. Först guldfemman liten nog att tappa, silverfemman som tog för stor plats, kopparnickelfemman som inte skilde ut sig och den med stora valörsiffran - inget hjälpte. 1982 slutade Riksbanken distribuera ut femkronorssedlarna, och mynten kom i ordentlig cirkulation. I slutet av 1980-talet kom ytterligare en "femman". Tioöringarna hade blivit en bristvara, när de med sitt låga värde blev liggande hemma hos folk. Riksbanken gav ut rör som kunde hämtas på bankerna, med plats för femtio tioöringar. Lite hjälpte det, och dessa rör är väl mer numismatiska än andra!

Ny högvalör och sedelindragning

1991 blev Marita Norin också "reguljärkonstnär". Då skiftade, pronto, tiokronan från sedel till mynt. Redan 1985 hade hon till Myntverket lämnat gips och teckning för sin tiokrona, uppdraget hon förvånad mottagit. Någon tävling behövdes inte, och konstnären bodde i Eskilstuna. Hon berättade gärna hur uppgiften lösts. Hur teckna kungens porträtt? Mamma lånade ut sina veckotidningar och Marita rentecknade från kungabilderna. Tiden hade svängt tillbaka och omskriften talade tveklöst om "Sveriges konung". Densamme såg

¹² Dag Widman, foto Sune Sundahl: Sigurd Persson, En mästare i form. Borås 1994, s. 144.

Fig. 6. Återanvändbara 10-öresrör som fyllda kunde användas som en femma.

med höjd haka i antydd halvprofil nästan romerskt på sin omgivning, och håret hade säkert lockat till parallell med "antika grekiska myntkonstnärer", om någon jury funnits på plats att registrera. Valörsidan placerade trompe l'oeil ("tröpp löj", bedra ögat) i den svenska mynthistorien. De tre kronorna är transparenta framför valörsiffran! (Legeringen 89 koppar, 5 aluminium, 5 zink, 1 tenn = 100.)

Fig. 7. 1991 års tiokrona.

Sista öresvalören

1991 blev sista årtålet för tioöringen, och för femtioöringen i kopparnickel. Nästa års mindre femtioöring blev allra sist av öresmynt. Det formgavs av Bo Thorén - bland hans många verk för det offentliga fanns redan jubileumsmünt och några av Myntverkets egna medaljer. Tre kronor blev för sista gången en åtsidas rikssymbol. Legeringen var 97 procent koppar, 2 ½ procent zink och ½ procent tenn - alltså brons. Slutårtålet för den mindre 50-öringen blev, långt senare, 2009. Så, 2010 stadgade lagen att 49 öre skulle bli noll, 50 öre en krona!

Fig. 8. 50-öringen från 1992.

Myntherre, myntmästare och myntort

Historien om myntens små tecken handlar om dessa tre samt konstnärernas signaturer. På monarkporträttsättssignaturen nedombaknacken, på andra mynt valfritt. Definitionerna var två - myntherre var kungen, eller alla med regale. Rätt att prägla mynt, betydde det. Fordomdags kunde regale vid sidan av eller i stället för kung innehas av jarlar, biskopar, riksföreståndare eller hertigar. Den siste i en historiskt ganska liten skara var en hertig som avled 1618. I uppgörelserna om tronföljden i mitten av 1600-talet mellan drottning Christina och ståndsriksdagen lagfästes att Sverige var en enhetsstat. Ingen annan kunde vara myntherre och inneha regale än monarken. Myntmästare var ursprungligen den som ledde tillverkningen. Succesivt gick det över till att syfta på dem som ledde respektive myntverk. Från 1832 fanns bara ett, Kungliga Myntet i Stockholm. Några år senare blev titeln myntdirektör. Tecknet på mynten kallades fortsatt myntmästarmärke. Myntortsmärket för Stockholm var Sankt Eriks huvud. Efter det långa myntåret 1973 följde Eskilstunas märke, bokstaven E, där mitt-slån formats till en hammare. 1986 blev Myntverket dotterbolag. Mynten visade från 1987 Riksbankschefens märke. Då blev också myntherre en meningslös beteckning - rikets chef kunde inte vara herre för ett dotterbolag! Myntmästarmärkena blev diskretare - myntdirektörernas personligt utformade initialer ersattes av typsnitts-versaler för bankcheferna. Efter mynttillverkningens flytt till Finland 2007 ersattes myntortsmärket med ett versalt typsnitts-S för Stockholm, Riksbankens säte.

Lagar, förordningar och föreskrifter

Inte bara inflation och öresutjämning innebar förändringar. Lagen från 1873 hade Kunglig Majestät som myntmotivens suverän. 1970 års lag bibehöll det, men gav utrymme för Riksdagen att åtminstone ta del och lägga till mål. 1988 kom en ny riksbankslag, som innefattade mynten. Banken fastställde genom föreskrifter myntens motiv, utan överprövning.

Fig. 9. Enkronan och tiokronan från 2001.

Upphöjdheten åter – nytt porträtt

Vid millennieskiftet var Ernst Nordin den konstnär som senast tecknat Carl XVI Gustafs porträtt för medaljerna. Till nybyggen hade han arbetat med stora skulpturer. I mindre volymer styrdes senare händerna av det egna sinnet. Naturligt följde medaljer och jubileumsmynt. 2001 lades hans kungaporträtt till en- och tiokronorna. Enkronan var nytecknad, men tiokronan registrerades som ett verk av Ernst Nordin och Marita Norin. Förutom byte av porträtt flyttades vissa partier, men likheten med myntet från 1991 var så stor att Norin själv utförde en del av arbetet utifrån sin copyright.

En kung har efter många år getts ett nytt porträtt. Är det år-till-år-förändringen som ger porträttet, ihop med samordningen av mynt och medaljer - eller finns något därutöver? Rörelseriktningen är svaret. Porträttet som kopieras från medalj till mynt är mer traditionellt. I myntserierna från 2001 och framåt är den främsta symbolen - i fallande ordning monarken med titel, monogrammet, de tre kronorna - strikt reglerad. Andra symboler än myntets högsta kan användas friare. Regleringen av sättet att teckna kungaporträttet formas av den statsrättsliga aspekten. Knappt trettio år efter den ändrade regeringsformen är systemen för att markera monarkens preciserade roll utmejslade, som de inte var vid motivtävlanen 1974-75. Därför blir också den framkrisade femkronan från 1975-76 kvar - det krönta monogrammet taget för sig är ju som det ska!

Enkronans valörsida är fresken på rundeln. Formatet tas tillvara med en bred central kungakrona i just centrum. Omskriften visar valspråket i "flaggviftarhöjd" och den textade valören understryker horisontellt kungakronans

bas. Siffran "1" tillsammans med märkena för myntort och myntmästare samt två fyrklöver balanserar det horisontella mot det rundade.

1991 års tiokrona har i stilen en platstagande grovhet, med relativt stort och fylligt porträtt samt titel och valspråk som täcker i en full cirkel. 2001 gör bytet av porträtt och växlingen av sidor för årtal och valspråk att hela myntet blir smäckrare. Valspråket på valörsidan är i liten stil. Hela myntsida blir graciösare när valörsiffror och transparenta kronor ges en ny inramning. De till synes likartade mynten är vackra exemplar i *skilda* stilar.

2009 fick alla enkronor en annan valörsida, till 200-årsminnet av Sveriges och Finlands skiljande. Det är unikt att en hel årgång vikts åt ett jubileum. Konstnären Annie Winblad Jakubowski tecknade de upptill och nedtill allt grövre horisontella strecken och dikticitatet i omskriften. Havet förenade och skilde, i historia och liv. Tankar kunde skapas om himmel och hav mot horisont, men också bryggplask och sol mot synliga bottnar.

Fig. 10. 2009 års frånsida.

En och fem kronor gavs inte ut 2006, och efter 2009 upphörde årtalsserierna. Nyttan styrde, och bara ett mynt följde, enkronan 2012. (NB! 1996, 2000 och 2013 kom "mynt" i upplagor färre än ett per svensk. Min renhållning säger mig att de inte ska beskrivas här.)

Myntkanter, förfalskningar av skilda slag, euroberedskap och en slug direktör

Enkronorna (1875-2012) är alltid räfflade, femkronorna i kopparnickel har slät kant, detsamma gäller för öresmynten (1874-2009). Tiokronorna är runt kanten ömsom räfflade, ömsom släta, fyra lika stora av varje. Räfflorna i de fyra väderstrecken, de släta fälten emellan.

En förfalskning är omtalad. Det minst pejorativa är att kalla den Kievian. 1994 avslöjades en förfalskarliga av den ukrainska polisen. Föga förvånande tycks den främsta användningen av de falska mynten varit gratis parkering i Stockholm.

Fig. 11. S.k. "Kievtia".

1995 förfalskade konstnären Pär Lindblom tiokronorsmyntet från samma år genom att lämna ut nio exemplar i guld. Syftet var att kasta ljus över myntens användning som värdemätare. Varje exemplar, inklusive hans behållna, numererades och signerades på ett slätt parti av randen.

Senare har en person påstått att han gjort åtta falska enkronor i konstnärligt syfte. Berättelsen är enligt sakkunskapen konstruerad, och tas inte upp här.

Bo Thoréns femtioöring kom några år innan folkomröstningen om svenskt EU-medlemskap. Nordins mer traditionella kungaporträtt kom på mynt när nästa folkomröstning väntade, om införande av euron. De bägges teckningar kunde användas för flera mynt, sade kontrakten. Ur det tror jag "uppgiften" stammar att Riksbanken "beslutat" att kungen skulle pryda euromynten, och tre kronor cent-mynten. Emellertid - Riksbanken måste följa lagen om landets valuta, och några euromynt kunde den inte besluta om!

Gunnar Sträng hade nästintill gjort en peng en gång i tiden. Direktör Benkt Ulvfot blev senare nummer två i denna sällsamma rad av historiska svenskar. Hur då? 1985 tecknade Marita Norin tiokronan. Året därpå blev Myntverket dotterbolag, och Ulvfot tidig pensionär. Att införa tiokronorsmynt hade diskuterats, men inte mer. Vid beslutet om utgivning fanns Norins teckning, beställd av Ulvfot, och kom till användning! (Skillnaden mot tidigare provmynt var att inte en enkel "dummy" togs fram, utan en färdig konstnärlig produkt!)

Örenas återkomst – utan metall

Säkerhetssystem behövdes för bankomater och betalningar över Internet. I ett av nätsystemen blev betalningens slutsumma, uttryckt med åtta siffror, input för att via en dosa ge betalaren koden att genomföra betalningen. Nå, en slutsumma utan nollor i början blir på minst tio miljoner kronor. Om örena togs tillbaka skulle nollan längst till vänster bli en etta vid hundratusen kronor, fortsatt en stor summa, men betydligt mindre. Så räkningar på tiotusentals kronor kunde med

kronor och ören sluta på tusendelar av promillen, men kodsiffrornas maximala variation tryggades!

Byte av storlekar och metall – plus pläteringar, intervallteori och räffling

Stort är dyrt, och nickel allergiframkallande. Tredje oktober 2016 kom nya enkronor, tvåkronor och femkronor. Tillsammans med tiokronorna från 1991 och framåt var de efter sista juni 2017 Sveriges enda giltiga reguljära mynt. De nya mynten var klart mindre än sina föregångare. En- och tvåkronorna var för första gången sedan 1855 av koppar - närmare bestämt stål kärnor med kopparplätering. Tiokronorna behölls alltså, och den nya femkronan utfördes i samma bronslegering, kallad Nordic Gold. (89 koppar, 5 aluminium, 5 zink, 1 tenn = 100.) Intervallteorin kombinerade dubblering med decimalsystem. För valutorna blir det 1, 2, 5, följt av 10 osv. Enkronans kant blev fortsatt helt räfflad och femkronans fortsatt helt slät. För tvåkronan lades fyra fält, vartannat räfflat, vartannat slätt. De ligger slumpvis mot myntsidorna.

Tradition och sång

Ernst Nordin vann motívtävlingen med "Sol, vind och vatten". Han berättade gärna att låten av Ted och Kenneth Gärdestad varit inspirationen.

Kungen och omskriften är de väntade i följd med mynten från 2001. Sol, vind och vatten illustrerar i valörens ordning, alla med de tre kronorna som balans överst i rundlarna. På femkronan är Gunnar Strängs framkrisade kungamonogram i glömskan av historien för längesedan sakrosankt, och förs vidare. Balansen i motivbilden är nu den rätta för att monogrammet ska framstå vackert -

Fig. 12. Enkronan, tvåkronan, femkronan på temat "Sol, vind och vatten" av Ernst Nordin.

och skimra i Nordic Gold-infattning! Omskriften med kungens titel läggs för första gången runt en kungs monogram.

I skrivbordet från föräldrarnas giftobohag finns två blomfat i en av lådorna. Där hamnar pins, kurserande utländska mynt i enlites plastpåsar med knut, minitermometrar, kundvagnspolletter, euromynt med regionala motiv, Gustaf VI Adolfs mindre femkrona för eventuell framtida pedagogik och – de pläterade mynten. I butikernas växelkast var de länge mestadels nya från banken. Cirkulerade har de en tråkig gul eller dött brun färg. Ibland gråa fläckar eller blaffor, till och med ingen koppar alls. Tragiskt och maktlöst att skåda.

Berättelsen om Carl XVI Gustafs reguljära mynt

är berättelsen om fjorton mynt. De första ges ut i spänningsfältet mellan konstnärliga uttryck och politik. Efter millenieskiftet dominerar statsrättskraven över, ja, beställaren och konstnärens frihet. 2016 är kronmynten som alltid kungliga, men köpkraften fortsätter minska. Kontanter som sådana är marginaliserade. Trots återgång till tradition står femkronan från 1972 och enkronan från 2009 fram utan väntade efterföljare.

Och - enligt talesättet sparar den som vänder på slanten. (Tänkte tidningens utsände just så den fjärde september 1974?)

I täckningen av valörsidan på enkronan flyttar Ernst Nordin upp siffran ovanför texten, som säger "en krona". På hans krona från 2001 fanns texten horisontellt ovanför siffran. Nu flyttar Nordin alltså upp siffran, som får texten "en krona" under sig, i en rundning som lite ovanför repeterar myntets nedre rundning. Här kommer trolleriet, kanske inte medvetet skapat:

Vad betyder "1 en krona"? Vem behöver veta? Jo, den nyanlände, som ställs inför "en" och "ett" plus "den" och "det". Myntet kan läggas till kurshandlingarna.

Foto

Alla foto av Magnus Wijk, förutom fig. 4 och 6 av författaren.

English summary

The author makes a view over regular Swedish coins belonging to Carl XVI Gustaf, king since 1973. Changes occurred earlier during the 20th century – some coins from 1909 onwards showed symbols of the realm instead of the king, and from 1952 onwards the portrait of the king was untraditional reflecting fashions of art. Carl XVI Gustaf's first coins were issued in 1976. Five of the coins were as art-fashioned as before, but the five kronor contest-winner was turned down after The Mint's request. Among the reasons were the portrait and the small "5". The Parliament thought that the poor use of a newly issued five kronor-coin was explained with difficulties to separate it from other coins. The finance minister, Gunnar Sträng, made it clear that the new king's five kronor-coin had to show "the lad's monogram" and "a big five". It became the quick-fix for getting a coin in time. From 1991 and onwards tradition went back, and the first ten kronor-coin as well as a changed portrait of the king in 2001 showed him as monarchs usually are shown. The author also tells about The Mints proposal, first made in 1901, to make coins in copper-nickel. (Besides world-crisis years of silver-shortage, the proposal wasn't granted until 1962.) The changing laws also formed what was possible - Government-rule until 1972, then The Parliament also got a word, but from 1988 all decisions was made by The National Bank of Sweden. The different artists who draw Carl XVI Gustaf's coins are listed and their artistry on the whole shortly described. Lots of other things has to stay out of the Summary – as chronological steps in decision-making, what the pictures show, inflation-history, small marks, false coins, electronical pay and the story of the new and smaller coins. The author's coda says that in the seventies artistry and politics moved separately - in fight and coordination. In the next century state symbols come first, leaving the rest free to the orderer and the artist.